

De hoge vlucht van het vlugschrift

Brochures als medium in het 19^e-eeuwse debat in Nederland over
de moderne theologie

Ineke Smit

Eburon
Utrecht 2021

Voor Ernestine

ISBN 978-94-6301-324-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Op de omslag: Anna Geerdes, *The Flight of Knowledge* (2016), olieverf op papier

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2021 C.E. Smit. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

Inleiding	11
<i>Moderne theologie</i>	11
<i>Brochures</i>	11
<i>Het onderzoek</i>	12
Onderzoeksvragen 14	
Zoekstrategieën 14	
<i>Methodologische overwegingen</i>	17
De data 17	
Proportionaliteit 17	
Representativiteit 18	
Big data? 18	
<i>Belangrijke secundaire bronnen</i>	19
<i>Terminologie</i>	20
Het etiket ‘modern’ 20	
<i>Opzet van dit boek</i>	21
Ten slotte — onderzoek toen en nu 22	
1 Nieuwe ideeën over geloof en rede in de negentiende eeuw	23
<i>Inleiding</i>	23
<i>Een vroege stem: J.A. Bakker</i>	23
<i>De Verlichting</i>	26
Veelkoppig fenomeen 27	
De invloed van de natuurwetenschappen 27	
Optimisme 28	
Katholieke Verlichting 29	
<i>Verlichte religie en theologie 30</i>	
Verlichte denkbeelden binnen de kerk: de neologen 30	
Het antwoord: filosofie? 31	
<i>Historische bijbelkritiek</i>	32
Bakker over de nieuwe kritiek 32	
<i>Anti-verlichting: Romantiek</i>	33

<i>De internationale situatie</i>	34
Duitsland	34
Frankrijk	34
Zwitserland	35
Verenigd Koninkrijk	36
De Verenigde Staten: de unitariërs	37
Internationale contacten	38
2 Het medium: brochures	39
<i>Inleiding</i>	39
<i>Het corpus</i>	40
<i>Voorbeelden van recent brochureonderzoek</i>	42
<i>Brochures — kenmerken en definities</i>	42
Preken	44
<i>De overtuigingskracht van een brochure : invloed van het geschreven woord</i>	45
<i>Brochures: verspreiding</i>	46
<i>Brochures: consumptie</i>	48
Onderzoek naar leesgedrag; bronnen	48
Primaire bronnen	48
Secundaire bronnen	49
Wie lezen er?	50
Toegang tot leesmateriaal	52
Boeken lenen	52
<i>Protestantse en katholieke leescultuur</i>	54
Bibliotheken	54
De strijd tegen verkeerde lectuur	56
<i>Productie en consumptie van gedrukte media: ontwikkelingen tussen 1840 en 1870</i>	58
3 De tactiek: Polemieken en retorica in de negentiende-eeuwse religieuze discussie	61
<i>Polemiek: traditie en definitie</i>	61
<i>Kenmerken van een debat</i>	62
<i>Geschiedschrijving als wapen</i>	63
De katholieken adopteren de middeleeuwen	64
Thijm contra Beijerman	64
Professionalisering en academisering van de geschiedbeoefening	66
De weg tot verzoening	68
Fruins oproep aan de katholieken	68

<i>Retorica in de brochures</i>	72
Hoofdlijnen van de klassieke retorica	72
Aristoteles' onderscheiding in drie soorten redevoeringen	72
Retorische analyse van zes geschriften uit 1869-1870	74
Aspecten van taalgebruik: toon en stijl	77
Maatnemen over en weer	80
4 1840-1850: van Scholtens oratie tot Opzoomers <i>Twijfel des tijds</i>	81
<i>De religieuze situatie in Nederland: protestanten en katholieken</i>	81
De protestanten	81
De positie van de katholieken in Nederland	82
<i>Antikatholicisme en antiprotestantisme; beeldvorming over en weer</i>	83
Antikatholicisme	83
Antiprotestantisme	84
De katholieken rond 1840	85
Verlichte katholieken?	86
<i>De eerste reacties in Nederland op nieuwe denkbeelden uit Duitsland</i>	87
De receptie van Strauss in Nederland	87
Het Réveil	88
De Groningers — wegbereiders voor de modernen?	89
<i>Het begin van de moderne theologie in Nederland</i>	91
Jan Hendrik Scholten	91
Cornelis Willem Opzoomer	93
Heftigheid en verwarring	95
<i>De periodieke pers in Nederland</i>	96
De protestantse pers	96
De katholieke publicistiek	97
5 Uit de brochures: katholieke reacties op Opzoomers oratie	101
Opzoomer 1843-1850: een snelle ontwikkeling	101
'De Hoogleeraar Opzoomer, en de 'Twijfel des tijds'	102
Opzoomer vs Da Costa, 1843	103
Opzoomers oratie: het onvermogen van de menselijke rede?	103
De 'Twijfel des Tijds'	106
De discussies rond 1846 – aspecten van taal en stijl	108
Opzoomer als polemist	112
<i>Het beeld uit deze discussie</i>	112
6 1851 - 1860: Vrij onderzoek en scherpe kritiek op vele fronten	115
<i>De moderne theologie bereikt de kansel</i>	116
L.W.E. Rauwenhoff, optimist in de stijl van Lessing	116

Allard Pierson, modern humanist	118
D. Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning jr.: de ethisch-irenischen	119
Een doopsgezinde moderne: S. Hoekstra Bzn	119
<i>Popularisering: de receptie van Busken Huets Brieven over den Bijbel</i>	120
<i>De katholieken: het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853</i>	122
<i>Buiten de kerk: vrijdenkers</i>	125
Johannes van Vloten	126
Het spinozisme in Nederland in de negentiende eeuw	129
7 Uit de brochures: Zaalberg versus Frentrop — moderne tegen jezuïet	131
Tijdgeest in sleutelwoorden: een inventarisatie	134
Retorische en stilistische aspecten van de twaalf brochures	135
Schrijven en spreken: uiterlijke welsprekendheid	142
Een katholiek perspectief: S.P. Lipman	142
Frentrop versus Zaalberg	146
Retorica in de redes	146
Opbouw van de redes	148
Andere structurele elementen	153
Aristoteles' drie genera in de redes?	154
Een correct debat?	155
De persoonlijkheid van de spreker	156
Nog eens: Frentrop tegenover Zaalberg	160
8 1861-1870: de bloeitijd van de moderne richting in Nederland	161
<i>De moderne theologie: een volksbeweging?</i>	161
Moderne theologie aan de academie	162
Abraham Kuenen	162
Cornelis Petrus Tiele	163
<i>Een stemadvies uit 1866</i>	165
<i>De schoolstrijd</i>	166
<i>Het kerkbegrip van de modernen</i>	167
Konden de modernen in de kerk blijven?	168
De positie van de modernen die bleven	171
De strijd over de doopformule	171
<i>Katholieke kerkverlaters?</i>	172
<i>Katholiek liberalisme en modernisme in Nederland rond 1865</i>	173
Quanta Cura en de Syllabus Errorum	175
Liberaal-katholieken in Nederland	176
Wetenschappelijke emancipatie van de katholieken	177
De katholieken en brochures	178

De receptie van Renans Vie de Jésus 179
Het Eerste Vaticaans Concilie, 1869-1870 181

9 Uit de brochures: Wat is een kerk?	183
<i>Inleiding</i>	183
<i>De discussie: protestantse en katholieke visies op 'de kerk'</i>	183
Hoe katholiek kan een moderne zijn? 185	
Wat wordt de kerkverlaters verweten? 187	
Hete hangijzers 187	
Katholieke reacties op het debat 189	
Oplossingen? 189	
<i>Afstanden, groot en klein</i>	191
<i>De blik op de overkant</i>	194
Onwetendheid bij de protestanten 194	
Onwetendheid bij de katholieken 196	
Las men elkaar? 197	
Bruggenbouwers 198	
<i>Altijd... de maat der polemiek</i>	199
Tactieken 200	
De journalistiek 201	
Taalgebruik 201	
Epiloog	205
Appendix A Bij hoofdstuk 2: Cijfers uit Kruseman	209
Appendix B Data bij hoofdstuk 7	213
Correspondentieanalyse 213	
Woordwolken 215	
Metaforen bij Zaalberg en Frentrop 217	
Noten	218
Bibliografie	237
Register van persoonsnamen	253

INLEIDING

Dit boek is een bewerking van mijn dissertatie 'Uit Leidse dozen', een onderzoek naar het debat over de protestantse moderne theologie in Nederland tussen 1840 en 1870. De 'dozen' verwijzen naar de kartonnen archieven waarin mijn vaak fragiele bronnenmateriaal, contemporaine brochures ('pamfletten'), doorgaans in de Leidse Universiteitsbibliotheek was opgeborgen. Juist deze bibliotheek was de aangewezen locatie voor mijn onderzoek, om redenen die snel duidelijk zullen worden.

Moderne theologie

De moderne theologie, een negentiende-eeuwse vrijzinnig-protestantse stroming, streefde vanuit een geest van rationalisme naar de aanpassing van geloof, kerk en theologie aan nieuwe ideeën over vrij (bijbel)onderzoek, en naar een brede verspreiding van deze ideeën. Volgens een direct betrokkene, Allard Pierson, was de moderne theologie *het* strijdperk der meningen in de negentiende eeuw (althans in Nederland).¹ De standpunten hadden alle betrekking op de mogelijkheid of onmogelijkheid het christendom te verzoenen met de jongste ontwikkelingen op het gebied van filosofie, natuurwetenschappen en bijbelkritiek. Onder dit alles lagen de grote vragen over de verhouding tussen geloof en wetenschap, tussen evangelie en cultuur, en de status van de 'waarheid'. Moesten de wonderen de wereld uit? De moderne theologie kwam rond 1840 in Nederland op en had rond het midden van de jaren 1850 ook de kansel bereikt. Het doel van de moderneren was apologetisch: verdedigend en beschermend. Als pleitbezorgers van een nieuwe vorm van geloof wilden zij zeker christenen blijven, en met deze aan de eisen des tijds aangepaste religie zowel de toekomst als het bestaansrecht van het christendom veiligstellen. Zij zagen zich als de ware erfgenamen van de Hervorming; de nieuwe theologie zou, via brede verspreiding in de maatschappij, de algemeen geaccepteerde vorm van christendom worden. Voor dit doel was debat cruciaal. Discussie was ruim voorhanden; deze revolutionaire theologie riep vele en heftige reacties op. De moderne theologen moesten kritiek van verschillende tegenstanders weerleggen op verschillende fronten: behoudende protestanten, vrijdenkers, en katholieken. Het medium waarvan zij zich met name bedienden was de brochure.

Brochures

Voor een analyse van de polemiek tussen 1840 en 1870 zijn brochures een goede ingang. De historicus Remieg Aerts stelt: "wie de pamfletten niet kent, kent de publieke opinie maar zeer gedeeltelijk".²

Deze korte en snel te verspreiden gedrukte teksten waren zeer geschikt voor het snel publiceren van vaak zeer persoonlijke meningen; in tegenstelling tot tijdschriften en kranten was hier geen redactie die accepteerde of verwierp. Voor de receptie van nieuwe

ideeën zijn stereotypen als aangetroffen in deze populaire, vaak met propagandistisch doel geschreven teksten een goede maatstaf, en als reflectie van de tijdgeest dus van grote waarde voor het in kaart brengen van ontwikkelingen via andere bronnen dan 'officiële'.

De vrijdenker en literator Carel Vosmaer geeft ons in 1864 een sombere blik op wat hij 'pamfletten' noemt:

Een pamflettenoorlog op mijn schrijftafel, die bukte onder 't wicht van boekjes met strijdleuzen op de omslag. Ik zie er over het monument van 1813, [...] en de moderne theologie. Saussaye tegen Pierson, Pierson tegen Saussaye, de Liefde tegen Pierson, Huet tegen Gunning, Gunning tegen Zaalberg en Hoevers, Groen tegen Gunning, Fruin tegen Groen, Groen tegen Fruin, Fruin nog eens tegen Groen, Schuurman tegen Zaalberg, Zaalberg tegen Schuurman, Frisius tegen Zaalberg, zendelingenootschap en Zaalberg, Zaalberg en de schoolkwestie, Groen over kerkbewustzijn — een nieuw woord en een nieuw nog onbekend ding — Opzoomer over de godsdienst, en van Vloten tegen Opzoomer, Ypenhof tegen het zonderling albestuur van Opzoomer, claudite jam rivos, pueri, sat prata biberunt, 't welck overgeset sijnde beteectent: jongens doet den duiker digt, 't land dient niet verzoopen.³

De eerste bron voor mijn materiaal was de uitgebreide collectie negentiende-eeuwse theologische brochures in de Leidse Universiteitsbibliotheek. De Leidse universiteit heeft een bijzondere positie als een bolwerk van het Nederlands protestantse modernisme. Zij telde onder haar theologische hoogleraren prominente moderneren als Jan Hendrik Scholten, Abraham Kuenen, Cornelis Petrus Tiele en Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff. Alleen al daarom had de collectie brochures in de Leidse universiteitsbibliotheek die betrekking hebben op de moderne theologie een bijzonder belang.

De ontsluiting van deze brochurecollectie kreeg de vorm van een speciale catalogus, de 'Leidse Lijst',⁴ waarin meer dan 540 relevante titels. Deze waren niet alleen van waarde voor de beantwoording van concrete vragen als "Wat was het aandeel van de protestantse moderneren in de Aprilstorm van 1853?" of "Hoe waren de reacties op de *Syllabus errorum*" (1864)? Ook (informele) netwerken blijken van belang te zijn geweest voor de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme;⁵ via alle reacties en tegenreacties op de verschillende brochures zijn deze netwerken goed in kaart te brengen. Hoeveel contact is er tussen welke groepen? Is er rechtstreekse discussie, of preekt elk in eigen hoek voor eigen parochie? Is het een *dialogue de sourds* en volhardt men in de bestaande stereotypen? Zijn er bruggenbouwers?

Het onderzoek

Waarom deze dertig jaar? Het jaar 1840 geldt gewoonlijk als het startsein voor de opkomst van de moderne theologie in Nederland. In dat jaar hield J.H. Scholten in Franeker zijn oratie, waarin nieuwe ideeën uit Duitsland, als ontwikkeld door David Friedrich Strauss, ook hier weerklank bleken te hebben gevonden: Scholten presenteerde

op radicale wijze Jezus als volledig menselijk. Zes jaar later kwam de Utrechtse oratie van C. W. Opzoomer, die even radicaal stelde dat kennis van God (dat is, de waarheid) via het menselijk denken kon worden bereikt. Sindsdien kwam de moderne theologie in ons land op gang; het decennium 1850-1860 wordt gezien als de formatieve periode van deze nieuwe stroming, gevolgd door een grote bloei tussen 1860 en 1870. Dit laatste komt ook tot uiting in het grote aantal brochures voor dat decennium. Rond 1870 bleek het revolutionair élan van de eerste generatie moderneren niet het gewenste resultaat te hebben gehad.

Vanaf 1870 is een kentering in het protestantse kerkelijke en religieuze landschap waar te nemen, niet in de laatste plaats doordat in 1867 het nieuwe kiesrecht voor gemeenteleden in de Nederlandse Hervormde Kerk in werking was getreden, waardoor er meer mogelijkheden kwamen voor gewone gemeenteleden om een predikant te kiezen. In het algemeen nam de invloed van 'leken' zo toe, hetgeen in tal van gemeenten resulteerde in een verschuiving naar rechts, hoewel de hoogste echelons van de Nederlandse Hervormde kerk liberaal/modern bleven. Het optreden van de rechtzinnige (daarvóór moderne) Abraham Kuypers te Amsterdam in 1870 past in deze verschuiving naar een groter aandeel van conservatieve krachten in de kerk, en niet veel later in de politiek.

De moderneren slaagden er met al hun ijver niet in om grote groepen blijvend aan zich te binden. Of dit aan hun sociale positie lag is een vraag die zeker gesteld kan worden – zij hoorden ontegenzeggelijk tot de maatschappelijke bovenlaag, en hun streven naar popularisering van de moderne theologie hoefde niet te betekenen dat zij daarin effectief waren. Daarnaast begon na dertig jaar hun onderlinge verdeeldheid hen op te breken, een verdeeldheid die met name door hun tegenstanders werd toegeschreven aan karakteristiek protestants individualisme. Dit individualisme werd dan vaak verbonden aan het verwijt van een gebrekkige organisatie, die weer niet bevorderlijk was voor zichtbaarheid en effectief optreden. Toch was de organisatie zo gebrekkig niet; in 1866 was de “Vergadering van moderne theologen” opgericht, en in 1870 de Nederlandse Protestantenvond (NPB). Ook hadden de moderneren al vanaf het begin eigen tijdschriften.⁶ Toch lijkt geringe zichtbaarheid wel een factor te zijn geweest in het échec van deze eerste moderne golf.

Ten slotte kan men zeggen dat vanaf 1870 de 'modernisering' van de Nederlandse maatschappij werkelijk zijn beslag had gekregen, en voor de doorsnee-Nederlander in het dagelijks leven merkbaar was in de vorm van kapitalisme en industrialisering, reorganisatie van de politiek in de richting van meer democratie, en de scheiding van kerk en staat. Op theologisch gebied verscheen nu een generatie zeer radicale moderneren, teleurgesteld in het falen van de nieuwe theologie: de voorgaande, eerste lichte moderne theologen was er niet in geslaagd zich werkelijk als de dominante stroming in de Nederlandse Hervormde Kerk te vestigen.

Voor de katholieken was 1870 zeker een bijzonder jaar: toen werd op het Eerste Vaticaans Concilie het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid afgekondigd, hetgeen een overwinning betekende voor de conservatieve ultramontanen. De bescheiden vrijzinnige, 'liberale' stroming in het internationale katholicisme was enkele jaren eerder, in 1864, door paus Pius IX de mond gesnoerd met de encycliek *Quanta Cura* en de

bijbehorende *Syllabus errorum*, waarin alles werd veroordeeld wat zweemde naar moderne uitingen in samenleving, politiek en kerk. Vanaf 1880 manifesteerde zich geleidelijk en behoedzaam een generatie 'moderne' katholieken, algemeen aangeduid als 'modernisten'. In de twee decennia 1890-1910, en met name in de jaren tussen 1903 en 1907, woedde in de Katholieke Kerk een 'modernistenstrijd', waarbij het Vaticaan zich krachtig keerde tegen iedere uiting van liberale, vooruitstrevende ideeën. Deze houding van de katholieke hiërarchie leidde tot de nodige excommunicaties van modernisten, de felle veroordeling van hun denkbeelden in de encycliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907), en de antimodernisteneed in 1910.

Onderzoeksvragen

Ik heb nadrukkelijk de katholieken in dit onderzoek betrokken. Kan deze studie dan een vergelijkend onderzoek naar reacties op moderne ideeën in beide kampen worden genoemd? Helaas is het materiaal daarvoor niet toereikend; zoals we al zagen waren er op het hoogtepunt van de protestantse moderne theologie slechts weinig 'liberale' katholieken, en kwamen de katholieke 'modernisten' pas op aan het eind van de 19^e eeuw. Toch blijven er voldoende interessante vragen (er zijn al enige in het voorgaande genoemd) waar het brochureonderzoek antwoord op kan geven, en die vaak ook in de brochures zelf worden aangereikt.⁷ Wat was het *doel* van propaganda en polemieken? Wat zeggen de debatten over de wederzijdse beeldvorming? Zijn er verschillen in taal en stijl? Hoe waren de reacties op baanbrekende en geruchtmakende werken, bijvoorbeeld die van Strauss en Ernest Renan? Welke rol speelde het verleden in vorming en bewaking van de eigen identiteit? Waarop concentreerde men zich in de geschiedschrijving? Waar konden degenen heen die uittraden of uit de kerk werden gezet? Hoe is de houding tegenover wetenschappelijke vrijheid, met name in relatie tot leervrijheid in de kerk?

Zoekstrategieën

Hoe vind je zo veel mogelijk relevante brochures? Als startpunt voor de zoektocht naar bruikbare titels nam ik het persoonsnamenregister van J. Herderscheê, *De modern-godsdiensdige richting in Nederland*, een standaardwerk over de protestantse moderne richting uit 1904. Zoeken op deze namen en relevante trefwoorden in de catalogus van de Leidse Universiteitsbibliotheek leverde een eerste selectie van ca. 750 titels op, die ik alle in chronologische volgorde, per jaar, meer dan cursorisch heb gelezen.⁸ Via referenties in de tekst, noten, fondsljsten en voorwoorden kwam ik dan weer op andere titels. Vooral voorwoorden zijn vaak erg verhelderend, als zij bijv. overzichten geven van "de polemieken tot nu toe" - een voorbeeld hiervan is Busken Huets *Aan J.H. Gunning* (1864).

Naast deze kwalitatief-inhoudelijke aanpak heb ik ook gezocht op plaatsingscodes van collecties in de Leidse UB die notoir veel brochures herbergen: NHK, SEMREM, Bibliothèque Wallonne (BIBWAL); de mappen Kleine Geschriften; en de beroemde 'portefeuilles'. Speciaal het doorwerken van deze dozen leverde soms trouvailles op, zoals het zeer antikatholieke affiche 'Een sprekend portret' van de notoire uitgeverij Campagne in Tiel.

Graag had ik ook beeldmateriaal als spotprenten en affiches in het onderzoek opgenomen, maar al snel bleek dit een dermate uitgebreid veld dat daar niet meer aan te

denken viel. Afbeelding 1 toont een bisschop die ons een kijkje gunt op een verre van innemend gezicht, dat hij normaal verborgen houdt achter een Christusmasker. Op de achtergrond wendt een engel vol smart het gezicht af. Als de prent bedoeld is als karikatuur van een specifieke bisschop zou de meest voor de hand liggende kandidaat de eerste bisschop van Utrecht, mgr. Zwijsen, zijn; het enige portret dat ik van hem heb kunnen vinden vertoont echter weinig trekken van het hier geschilderde gezicht. Op de rol in zijn hand is het woord 'Eed' te lezen, waarschijnlijk een referentie naar de eed die de in 1853 nieuw-gecreëerde bisschoppen bij hun wijding moesten afleggen. Deze bevatte een omstreden frase waarmee men zich verplichtte het protestantisme uit alle macht te bestrijden.

Afb. 1 'Een sprekend portret', Campagne, Tiel, 1853
UB Leiden

De *Bibliotheek van Moderne Theologie* bevat verzamelbanden (convoluten) met complete polemieken. Daarnaast zijn er de gedrukte pamfletcatalogi, bijvoorbeeld *Petits Catalogus van de Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*; Knuttels *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (tot 1853, nu alle digitaal beschikbaar op de site van de Koninklijke Bibliotheek), en Brinkmans *Catalogus van boeken en tijdschriften*. Ten slotte zijn er uitgevers die speciaal veel theologische brochures drukken (zoals de fel antipapistische firma Campagne), zodat ook daar nog op te zoeken viel.

Het jaar 1853; Hendrik de Voogt

Naast de hierboven genoemde Petit, Brinkman en Knuttel zijn er ook twee gedrukte catalogi van brochures, adressen, liederen en prenten specifiek uit 1853. Voor de brochures is het jaar 1853 een bijzonder geval. In het kader van de 'Aprilbeweging', het luidruchtige verzet onder (meest behoudende) protestanten tegen het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie, verscheen toen binnen een paar maanden een ware stortvloed aan brochures. Afgezien van korte paragrafen hier en daar zal '1853' in dit boek niet uitgebreid, als een aparte casus, figureren, juist omdat over de Aprilstorm al veel eerder onderzoek bestaat, deels ook met brochures als bron.⁹

Er zijn (minstens) twee overzichten verschenen van alle titels uit 1853. Als eerste was dat de *Naamlijst der Geschriften betrekkelijk de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, verschenen in 1853*, van de hand van H. Melder, gepubliceerd in september 1854. Deze lijst bevat 286 brochures.¹⁰ Zestien jaar later, in april 1870 verscheen de veel uitgebreider *NAAMLIJST DER GESCHRIFTEN, enz. betrekking hebbende op de Invoering der bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland. A^o. 1853*, samengesteld door H.L. de Voogt.

Over De Voogts zeer korte leven (1840-1870, exact samenvallend met de periode die ik bestudeerde), is helaas zeer weinig bekend, en wat er aan biografische gegevens is stemt tot droefenis. Na een studie in Utrecht werd Hendrik Ludwijn de Voogt als dominee beroepen naar Arkel in 1866. Begin dat jaar was hij gehuwd met Agatha Petronella Theodora Stuart, een dochter van de remonstrantse predikant A.A. Stuart. Vier maanden later overleed Agatha, op 25-jarige leeftijd. In april 1870, kort na de publicatie van zijn *Naamlijst*, werd De Voogt bevestigd als predikant te Haastrecht. Hij overleed aldaar op 9 december. Een kort berichtje uit de *Schoonhovensche Courant* vormt een wrang grafschrift.

HAASTRECHT, 13 Dec. Heden had de plechtige ter aarde bestelling plaats van onzen veelgeliefden en, helaas! te vroeg ontslapen leeraar H.L. de Voogt, wiens stoffelijk overschot door den kerkeraad en notabelen grafwaarts gedragen, door familie, vrienden en leerlingen des overledenen en een groot aantal belangstellenden gevolgd werd.

Aan de geopende groeve bracht de heer P. Papenhuijzen, met een hartelijk woord, hulde aan de verdiensten van de afgestorvene. Daarna herdacht de heer J.W. van Hoogstraten, Predikant te Krimpen a/d IJssel, den diep betreunden vriend en ambtsbroeder, wiens herinnering zeker in gezegend aandenken zal blijven. De heer A.A. Stuart, Em. Pred. te Amsterdam, betuigde daarop zijn dank voor de laatste eer, aan zijn overleden schoonzoon bewezen, wiens

wederkeerige gehechtheid aan zijn gemeente hij kende. Ten aanschouwen van een diep getroffen menigte verliet daarop de lange stoet de begraafplaats.

Gelukkig laat De Voogt de onderzoeker een cruciale bron voor het jaar 1853 na.¹¹ Zijn 'Naamlijst' telt 384 titels, voor het overgrote deel uit 1853, maar ook een paar uit direct voorafgaande en volgende jaren. In het voorwoord noemt hij Melders catalogus, die hij 'onvolledig' vindt, en die hij dan ook met ongeveer honderd titels heeft uitgebreid. Ook biedt hij nog enige extra's: hij geeft de prijs van de brochure, en ook vaak, tussen kenmerkende chevron-haken, een eigen korte samenvatting van of oordeel (in behoudende trant) over de inhoud. Na De Voogts dood is zijn hele brochurecollectie door zijn broer Willem aan de Nederlandse Maatschappij der Letterkunde geschonken:

Door eene gunstige beschikking van ons medelid, den Heer W.J. de Voogt te Amsterdam, werd de waarschijnlijk eenige verzameling van geschriften en stukken over de April-beweging van 1853 van wijlen zijn broeder, den predikant van Haastrecht H.L. de Voogt, in onze boekerij opgenomen. De stukken zijn alle in alphabetische orde, volgens den catalogus door den overledene uitgegeven, in portefeuilles gerangschikt.¹²

Exact zo is de verzameling in de Leidse Universiteitsbibliotheek terecht gekomen, nu in zeven kartonnen dozen met signatuur PORTEF 121 I-VII. De PORTEF-nummering volgt bijna zonder uitzondering die van De Voogt zelf. Van zijn 384 titels zijn er maar weinig die in de polemieken over de moderne theologie passen, maar zijn lijst blijft een unieke onderzoeksbron.

Selectiecriteria

Langs al deze wegen zocht ik naar die brochures (uit alle hoeken: modern, behoudend, katholiek, atheïstisch) die zich op enigerlei wijze binnen de polemieken over de nieuwe theologie plaatsten, al was het maar via commentaar op de tijdgeest. Dit noodzakelijkerwijs enigszins subjectieve proces resulteerde in bijna 550 titels.

Methodologische overwegingen

De data

De eerste indruk die men uit de brochures krijgt is die van "veel polemieken tussen welbespraakte individuen en deelrichtingen"¹³ — een zeer gedetailleerde en kleurige werkelijkheid, waarin het lastig lijkt een weg te vinden en patronen in te ontdekken. Troost kan wellicht worden geboden door J.W. Buisman, die er op wijst dat ook in zo'n uitgebreid brochurecorpus alle namen en feiten uiteindelijk op "pointillistische wijze" bijdragen tot een algemeen beeld van thema's en meningen dat enige relatie met de werkelijkheid kan hebben.¹⁴

Proportionaliteit

Mijn uitgebreide selectie lijkt zeker de contemporaine verhoudingen te weerspiegelen. Een van de meest productieve auteurs, de vrijdenker Johannes van Vloten, met vele

titels bijna de gehele periode 1840-1870 beslaand, is bepaald *niet* een kopstuk van de modernen, maar figureert zo prominent in de discussie omdat hij juist een van hun voornaamste tegenstanders was. Ook laat mijn 'Leidse' catalogus duidelijk zien dat de discussie tussen 1840 en 1870 over de 'nieuwe theologie', en in het verlengde daarvan over de noodzaak van het accepteren van ontwikkeling en vooruitgang, een grotendeels protestants fenomeen was. Relatief weinig (ca. 10%) van de brochures zijn van katholieke auteurs. Dit staat in geen verhouding tot het numerieke aandeel van de katholieken in de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw (40%), maar dit betrekkelijk geringe aandeel is toe te schrijven aan de omstandigheid dat katholieken in Nederland nooit veel brochures schreven; de katholieke publicistiek leunde meest op tijdschriften. Een katholieke stroming die vergelijkbaar is met de protestantse moderne theologie was in de hier onderzochte periode nog nauwelijks zichtbaar. Van enige 'liberaal-katholieken' zijn wel titels opgenomen, meest uit de jaren rond 1865. Het latere katholieke modernisme van rond 1900 is al genoemd.

Representativiteit

In het verlengde van de vraag naar proportionaliteit ligt natuurlijk de belangrijke vraag in hoeverre mijn selectie uit de collectie van de Leidse Universiteitsbibliotheek als representatief voor de discussie over het protestantse modernisme tussen 1840 en 1870 kan worden beschouwd. Worden de ontwikkelingen gesignaleerd in de literatuur over de protestantse moderne theologie ook in de Leidse Lijst weerspiegeld? Zijn alle partijen min of meer proportioneel vertegenwoordigd? Worden bestaande ideeën hier nog eens extra onderbouwd? Zijn er anderzijds teksten waarin traditionele aannames worden ontkracht, of die de historicus minstens de wenkbrauwen doen fronsen? Buisman waarschuwt voor het bagatelliseren van lacunes en eenzijdigheden: het moet heel duidelijk zijn waaraan deze lacunes en eenzijdigheden te wijten zijn, voordat men er wat voor interpretatie dan ook aan gaat hechten. Anderzijds wijst hij er gelukkig ook op dat de voorspelbaarheid van eventuele 'eenzijdigheden' vertrouwen wekt in de representativiteit van een corpus.¹⁵

Het antwoord op de vraag naar representativiteit kan positief luiden. Van het totale aantal voor selectie in aanmerking komende titels in Picarta (dus de nationale bibliotheekcatalogus), dus alles wat in de jaren 1840-1870 voor, tegen en over de moderne theologie is geschreven, is 80% aanwezig in de Leidse UB. Alle 'partijen' die aan de discussie deelnemen zijn vertegenwoordigd in de polemieken waarvan mijn catalogus de neerslag vormt. Mijn omvangrijke selectie, gebaseerd op ruime criteria, kan dus zeker als representatief gelden voor het toenmalige debat, en kan de basis vormen voor algemene conclusies over het fenomeen brochures in de negentiende eeuw en de discussie over de moderne theologie. De lezer moet zich echter wel realiseren dat de uitspraken die ik in dit boek doe in principe zijn gebaseerd op de Leidse Lijst — met zo nu en dan een uitstapje naar een tekst die daar niet in is opgenomen.

Big data?

In een *kwalitatief* selectieproces als hierboven geschetst is een zekere subjectiviteit onvermijdelijk. Een andere methodologische kwestie betreft de vraag naar de betrouwbaarheid van *kwantitatieve* conclusies. Hier moet men dus onverwachte en vooralsnog

onverklaarde lacunes (bijvoorbeeld de geringe vertegenwoordiging van Zaalbergs productie in de Leidse collectie) afwegen tegen begrijpelijke (bijvoorbeeld het kleine aantal katholieke brochures, resultaat van de katholieke reserve tegenover het medium). Ook is bij kwantitatieve analyse digitaal doorzoeken van teksten noodzakelijk, met alle risico's van dien.

Vanwege al deze overwegingen heb ik, behoudens het hier en daar vermelden van enige kengetallen, geen analyses van het type 'big data' op het corpus van de Leidse Lijst toegepast. Er zijn een paar kwantitatieve analyses van woordvoorkomens, maar die heb ik met opzet beperkt tot slechts enkele brochures, waarin ik voor optimale betrouwbaarheid zowel automatisch als handmatig heb gezocht.

Belangrijke secundaire bronnen

Naar een aantal werken verwijs ik vaak in de noten. Allereerst de overzichtelijke dissertatie van Mirjam Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* uit 2007. Naar dit boek verwijs ik de lezer ook graag voor meer 'maatschappelijke' thema's als bijvoorbeeld de cholera-epidemie, het godsdienstonderwijs en de sociale kwestie, die in dit boek buiten beschouwing blijven. Recent is een nieuw standaardwerk verschenen in de vorm van Tom-Eric Krijgers *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands*.¹⁶ Krijgers onderzoeksperiode begint weliswaar precies waar de mijne ophoudt, maar zijn boek biedt nuttige methodologische paragrafen en een uitgebreid overzicht van ontstaan en ontwikkeling van de moderne theologie vóór 1870. Wat de katholieken in de negentiende eeuw betreft blijft de kloeke studie van L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren* (1953) een standaardwerk in meeslepende stijl. Verder leveren twee dissertaties een goed beeld van respectievelijk de katholieken in het algemeen en de katholieke publicistiek in het bijzonder: J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (1998), en Henk van den Berg, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit* (2005). Tevens heb ik geput uit de bundel *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (2002), onder redactie van Jurjen Vis en Wim Janse; de bijdragen van Theo Clemens en Peter-Jan Margry daarin bieden goede overzichten van de katholieke emancipatie aan het begin van de negentiende eeuw.

Daarnaast bevatten de noten in dit boek verwijzingen naar 'de achtergrondliteratuur'. Daarmee verwijs ik korthedshalve naar een klein corpus van onder vakgenoten algemeen bekende en gangbare kerkhistorische overzichtswerken: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (1981) en J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2006); en ten tweede naar standaardwerken over het protestantse modernisme: J. Herderscheë, *Het modernisme in Nederland* (1904); K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (1914); en J. Lindebooms standaardwerk uit 1933, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*, deel II.

Terminologie

In een boek over de opkomst van moderne theologische ideeën, zowel bij protestanten als katholieken, worden natuurlijk herhaaldelijk etiketten als 'modern', 'liberaal' en 'vrijzinnig' gebruikt. Hier geldt: niets is simpel. In de discussies destijds werden verschillende begripsbetekenissen door elkaar gebruikt, en de onderzoeker moet zich verplaatsen in intenties, perceptie en motieven. Een term als 'liberaal' wordt door ongeveer elke auteur anders gebruikt.¹⁷ Onder 'vrijzinnigen' worden in de literatuur meestal ook de remonstranten en doopsgezinden gerekend; de meesten van hen afficheerden zich als 'modern'. In mijn selectie is dan ook relatief veel van auteurs uit deze twee buiten de Nederlandse Hervormde Kerk gesitueerde kerkgenootschappen opgenomen.

Het etiket 'modern'

Wat de nieuwe theologie betreft sprak men tot ca. 1850 nog van 'vrijzinnige' theologie; het woord 'vrijzinnig' kwam rond 1830 op, en is dus eigenlijk ouder dan 'modern'.¹⁸ Algemeen wordt een brochure van D.T. Huet uit 1858, *Wenken opzigtelijk moderne theologie*, als de waarschijnlijk vroegste vermelding van de term gezien. Toch is nog een eerder voorkomen van de frase 'moderne theologie' te vinden, namelijk in de titel van een brochure van J. De Mildt uit 1850: *Eenvoudige waarschuwing voor de leerstellingen der moderne theologie*.¹⁹

Over deze term bestonden verschillende percepties; in 1866 roept de katholiek Es-sink uit:

In de strijd, die de Protestanten tegen elkander voeren, speelt de uitdrukking 'Moderne rigting' eene grote rol. Is het al uitgemaakt wat men onder deze benaming moet verstaan? [...] In zekeren zin toch kan men elke rigting die in onzen moderneren tijd gevolgd wordt 'modern' noemen.²⁰

De term 'moderne theologie', en sowieso het woord 'modern', werden naast de min of meer formele en door de aanhangers gepropageerde betekenis van 'overeenkomend met het karakter van de tijd' ook vaak in negatieve zin gebruikt – bijvoorbeeld door Huet in zijn *Wenken*. In een vroeg-twintigste-eeuws naslagwerk wordt ons als feit verteld:

[Huet] gebruikt het woord 'modern' in afkeurenden zin, maar wisselt het ook herhaaldelijk af met 'nieuwer' of 'nieuw'. De aanhangers van bedoelde theologie aanvaardden sindsdien de benaming in den zin van: onderscheiden van hetgeen in vorige tijden bestond en overeenkomstig de behoeften van den nieuweren tijd. Zoo is de uitdrukking 'modern' voor deze richting in de theologie door Huet in zwang gekomen.²¹

Eigenlijk was in de vroegste periode van het modernisme sowieso geen scherpe afgrenzing nodig; de nieuwe theologen vonden dat zij zich duidelijk genoeg onderscheidden. Bovendien was voor hen het concept 'definitie' op zich ook al een gotspe: dat leek te veel op zich vastleggen op een of andere formule.²²

In de brochures en in de contemporaine tijdschriften wordt 'liberaal' altijd gelijkgesteld aan 'vooruitstrevend', 'modern', en vaak 'protestant'; de protestantse moderneren